

УДК 94(477.75)"18":316.334.55/.56

А. Гедьо
М. Мілютін

МІСТА ТА НАРОДИ КРИМУ У СПРИЙНЯТТІ БАРОНА ГАКСТГАУЗЕНА

У статті на основі мандрівних записок німецького барона Августа фон Гакстгаузена 40-х рр. XIX ст. аналізується становище Кримського півострова після входження його до складу Російської імперії. Джерело виділяє залучення значного статистичного матеріалу, ґрунтовний опис міст Криму. Методологія дослідження спирається на науковий підхід до вивчення тревелогів як «літератури факту». Інформаційний потенціал тревелогів барона Гакстгаузена дозволяє реконструювати імперський вплив на топографію кримських міст, певне спустошення після входження півострова до складу імперії, знищення пам'яток архітектури, занепад «старого» (татарського) Криму та розвиток нового – російського, який полягав у розвитку стратегічних міст, зокрема, Севастополя. Аналізуючи записки барона Гакстгаузена про його перебування у місцях соціальної активності і спілкування з представниками етнічних громад півострову, можна простежити міжетнічні взаємини між корінними народами півострову і росіянами – представниками окупаційної влади, висвітлити культурно-релігійне життя і відтворити побут народів Кримського півострову, а саме: татар, караїмів, вірмен і греків. Звернуто увагу на невідповідність спостережень А. фон Гакстгаузена з деклараціями російських урядовців та часткове цензурування тексту тревелогів, що призвело до певних історичних помилок і невідповідностей в записках.

Ключові слова: *А. Гакстгаузен, подорожні записки, Крим, міста, етнічний склад.*

DOI 10.34079/2226-2830-2023-13-35-36-22-33

Вступ. Після приєднання Криму у 1783 р. Російською імперією, регіон викликав цікавість багатьох європейців. Вони відвідували його як дослідники, так і як мандрівники і туристи, що бажали ознайомитися з давніми пам'ятками, вивчити його історію, познайомитися із місцевими звичаями. Стимулом до мандрів слугувало й те, що ці землі, на кінець XVIII ст., залишалися своєрідно «незвіданою землею». Причини такого стану справ, докладно пояснив англійський мандрівник Джозеф Маршалл. Відсутність цілісної і об'єктивної картини цих теренів, він пояснював кількома чинниками: застарілими офіційними економічними звітами, які оприлюднювалися державними чиновниками; їх віддаленістю від основних маршрутів які обирали посадовці, що рухалися з європейських країн до Москви і Санкт-Петербурга, або й далі на Схід; використанням географами, які описували ці землі, інформації що копіювалася із джерел XVI-XVII ст., і, значною мірою, вже не відповідала реаліям (Іванюк та Романенко, 2022, с. 55).

Метою розвідки є аналіз джерельного потенціалу і інформаційних можливостей подорожніх нотаток барона Августа фон Гакстгаузена як джерела про історію, побут і повсякденне життя народів Криму після його включення до складу Російської імперії.

Гакстгаузен Август Людвіг Марія Фрайгер (1792–1866) – німецький барон, економіст і юрист, дослідник аграрної галузі у Пруссії й Російській імперії. У 1843 р. він з дозволу імператора Миколи I здійснив подорож землями Російської імперії. Дуже промовистим є факт присутності поруч з іноземцем впродовж усієї подорожі «ока государева», надання йому і його компаньйону Генріху Козегартену особисто Миколою I перекладача Адеркаса, якому було наказано усувати непомітним чином усе те, що могло б цьому іноземцю подати привід зробити «неправильні та недоречні» висновки.

Німецький барон побував у Вологді, Великому Устюзі, на Поволжі, Кавказі, в Україні, зокрема в Харківській, Катеринославській, Херсонській, Подільській, Волинській, Київській та Чернігівській губерніях, а також у Криму та Одесі.

Після подорожі Росією в 1843-44 роках Август фон Гакстгаузен видав тритомний твір «*Studen ueber die innerlichen Verhaeltnisse des Volkslebens und insbesondere die laendlichen Einrichtungen Russlands*». Перші два томи побачили світ німецькою мовою у 1847 році, третій том – у 1852 році. Французькою мовою праця була опублікована у 1848 – два перші томи, і в 1853 – третій том. У нашому дослідженні ми використовуємо англomовне видання перших двох томів 1856 року, яке вийшло під назвою «*The Russian empire, people, institutions, and resources*». Два перших томи твори Гакстгаузена про подорож Росією являють собою типові подорожні нотатки, жанр, дуже розповсюджений у XVIII і XIX ст. Книга, що була написана одразу після поїздки на основі безпосередніх вражень і містить ґрунтовний опис усіх побачених місць. Визначальною рисою записок Гакстгаузена є залучення великого за обсягом статистичного матеріалу та замальовок, що становлять своєрідний коментар до тексту.

Питання подорожі барона А. Гакстгаузена українськими теренами лише побіжно знайшло відображення в історіографії, хоча науковий доробок дослідника, його аналіз соціально-економічних процесів в імперії викликав зацікавлення дослідників ще за імперської доби (Семевский, 1888). П. Морозов, вивчаючи архівні документи, описав передумови і підготовку подорожі іноземця Російською імперією (Морозов, 1891).

У сучасній українській історіографії джерельний потенціал наративів Гакстгаузена залишається не розкритим. На сьогодні єдиною науковою розвідкою є дослідження О. Іванюка і Д. Романенко, яка висвітлює перебіг подорожі 1843–1844 рр. німецького барона А. фон Гакстгаузена українськими губерніями (Іванюк та Романенко, 2022).

Науковий підхід до вивчення тревелогів як «літератури факту» вперше обґрунтував Д. Наливайко в роботі «Очима Заходу: рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст.». На його думку «книги мандрів, спогади, листи й щоденники людей, які побували й пожили у віддалених і маловідомих країнах, знайомили співвітчизників із життям різних народів, з їхнім побутом і звичаями, суспільним устроєм і культурою, причому, змальовуючи все це, в міру літературної обдарованості, конкретно й колоритно, вони тим самим наближали віддалені народи до своїх читачів, котрі крім екзотичних дивоглядів відкривали в житті цих народів багато й «свого», тобто схожого, близького чи аналогічного» (Наливайко, 1998). Саме «література факту» давала привід для критичного аналізу, заперечення загальноприйнятих норм і догм. Причому дуже часто твори «літератури факту» зазначену дію чинили своєю фактичною стороною, своїми сумлінними замальовками з натури, незалежно від світоглядних горизонтів їхніх авторів (Коляструк, 2008).

Складність в опрацюванні зазначених джерел полягає в тому, що дослідник при визначенні достовірності «літератури факту» має вирішити два завдання. Перше – відтворити першоджерело монологів й часом статистичних відомостей і друге – визначити метод їх джерелознавчого опрацювання для вирішення проблеми достовірності.

Перше завдання передбачає реконструкцію джерельної основи тревелогів. Воно включає пошук першоджерел: 1) щоденників; 2) офіційних листів; 3) рапортів; 4) донесень; 5) інструкцій; 6) звітів; 7) приватних листів. Однак часом пошук першоджерел і проведення компаративного аналізу з тревелогами, в даному випадку найідеальніший, але мало здійснений засіб.

Друге – дослідник змушений випрацювати шлях вирішення проблеми достовірності історичних фактів у тревелогах. Відтак, найбільш притаманним для цього постає зворотний шлях – не від джерела до історичного факту, а навпаки – від історичного факту до історичного джерела (Бойко, 2000). Цей шлях передбачає реконструкцію історичних фактів, наведених в тревелогах на основі інших комплексів джерел і, відповідно, діахронічного аналізу реконструйованих фактів, що дасть можливість вирішити питання достовірності якщо не всього комплексу даних цих джерел, то, принаймні, достовірність історичних фактів.

Німецький барон Август фон Гакстгаузен побував у Криму у 1843 році у межах подорожі Російською імперією. На півострові барон перебував з 22 по 30 вересня і відвідав 13 населених пунктів, серед яких: Керч, Феодосія, Чуфут-Кале, німецька колонія Гайльброн, Карасубазар, Сімферополь, Бахчисарай, Севастополь, Балаклава, селище Байдар, Алушка, Ореанда, Ялта, Алушта.

Автор докладно висвітлює історичний розвиток півострова. Він прослідковує тяглість цивілізації у Криму від кімерійців до скіфів і греків, до генуесців і турків на прикладі історії Керчі (Haxthausen, 1856, с. 98).

Подорожуючи, німецький мандрівник передусім звертав увагу на історичний розвиток міст, який увиразнювався в їх топографії. Мандрівник описує Керч, Феодосію. Під час відвідин Балаклави подорожній наводить назви грецької колонії Симболон і генуезького поселення Чембало, які раніше існували в межах міста. Ак-Мечеть – назва старої частини Сімферополя, що походить від мечеті, яку Гакстгаузен описав без захоплення: «Ак-Мечеть є непримітною будівлею з декоративним мінаретом», старе місто, на його думку, є доволі посереднім, натомість, місцевий базар приголомшив його «настільки строкатою юрбою, яку взагалі колись можна побачити» (Haxthausen, 1856, с. 108). З подивом зазначає: «гамір і метушня на ринку перевищують усе, що ви будь-коли бачили чи чули, крики півдюжиною мов – татар, росіян, вірмен, греків, євреїв, німців і циган, чоловіків, жінок і дітей» (Haxthausen, 1856, с. 108).

За інформацією, наведеною у подорожніх нотатках, населення Сімферополя складало 9000 жителів, з них близько 5500 татар, 1800 росіян і 1000 циган, решту становили німці, вірмени, греки, болгары та євреї (Haxthausen, 1856, с. 108).

Візуальне розмаїття підсилювала наявність великої кількості різноманітних фруктів, горіхів, динь, різних видів припасів, варених і неварених, великі чани, повні вареної баранини, яку продають і їдять на місці, різні вироби зі шкіри найкращого зразка та готовий одяг для різних націй. Насамкінець він зазначив: «телгання покупців і продавців було жахливим, зрідка супроводжувалося звуками балалайки та бубна та своєрідною циганською піснею» (Haxthausen, 1856, с. 106).

Загалом, сцени міського побуту зустрічаються на сторінках мандрівного щоденника Августа фон Гакстгаузена доволі часто, побачене він описує досить докладно і з невідомою цікавістю.

У Бахчисараї барон відвідав кав'ярню: «ми увійшли до однієї з кав'ярень, що мала вуличні галереї, де сиділи татари, курили і пили каву. Не встигли ми увійти, як чоловік приніс нам глиняні люльки і свічку на знак гостинності, ми сіли на брудний диван і замовили каву, яку подали в маленьких порцелянових чашках» (Naxthausen, 1856, с. 113). Іноземець зазначив, що так подавали каву у Європі років шістдесят тому, але без молока та цукру. Німецький гість не оцінив місцеві традиції пиття кави: «На смак напій був огидний, але кажуть, що скоро до нього звикаєш і з насолодою смакуєш» (Naxthausen, 1856, с. 113).

Під час прогулянки вечірнім Бахчисараєм, німець зауважив, що «це було перше справжнє татарське місто, яке побачив, і його східний характер виявлявся у всьому внутрішньому житті цього міста» (Naxthausen, 1856, с. 112). І це не дивно, адже за повідомленням самого Гакстгаузена, переважну більшість населення склали татари, їх нараховувалося 7904 осіб, далі йшли 1138 ромів, 1109 євреї-караїмів, 888 греків, 106 росіян, 103 вірменини, 3 іноземці (Naxthausen, 1856, с. 114). Слід зазначити, що дані про етнічний склад і кількість мешканців Бахчисараю є найбільш повними з-поміж усіх інших міст, де наводилися приблизні, або часткові цифри.

Вірогідним поясненням цього є складність пошуку необхідної інформації. Зокрема, А. Гакстгаузен зазначав, що після прибуття до Санкт-Петербургу він отримав 200 кг документів, які стосувалися статистики, аграрного законодавства й управління. Під час подорожі довелося їх перевозити в окремому спеціальному візку. Отже, знайти потрібні відомості було достатньо складно або й взагалі неможливо. Гіпотетично можемо також припустити, що місцеві чиновники уникали надання статистичних відомостей, оскільки вчений міг прослідкувати тенденцію до стрімкого скорочення чисельності народів, які жили на землях Кримського півострова, і пов'язати це з приєднанням території до Російської імперії і національною політикою царату. (Іванюк та Романенко, 2022, с.60).

Барон Гакстгаузен описує не лише сучасне місто, але і знаходить свідчення існування на півострові древніх печерних міст, коли відвідує скельний монастир на честь Успіння Пресвятої Богородиці біля Бахчисараю (Naxthausen, 1856, с. 108–110). Пожвавленню паломницьких рухів, передусім серед росіян, сприяло існування легенди, яку описує німецький мандрівник. Старовинний образ Богородиці, написаний у візантійському стилі, з'явився в ущелині над входом у каплицю невдовзі після завоювання Криму, тобто з 1783 р. Можна припустити, що легенда була навмисне створена, або спотворена, щоб акцентувати увагу православного населення на нібито «благословенності» російського володарювання у Криму.

Мандрівник з впевненістю стверджує, що печери могли слугувати місцем для житла і поховання, але для підтвердження цього потрібно було проводити важкі розкопки. Подібні печери, за словами барона Августа фон Гакстгаузена, зустрічаються по всьому Криму скрізь, де є скелі, і у гавані Севастополя, в Інкермані та Мангупі. Часто це може бути ціле місто з келіями і довгими коридорами, каплицями, вежами, укріпленнями.

Коли ж він, барон Гакстгаузен, досвідчений мандрівник, намагався пояснити природу походження печерних міст у Криму, то дійшов висновку, що «їх неможливо з упевненістю віднести до жодного з народів, які населяли ці краї, справді дуже ймовірно, що вони належать до рас невідомих історії» (Naxthausen, 1856, с. 109), і тут він наводить паралель з підземним містом Уплас Зічі у Сакартвелі, поблизу Горі, «з палацами, церквами, будинками і вузькими звивистими стежками так само вирізаними в скелі, дві милі завдовжки, уздовж схилу гори» (Naxthausen, 1856, с. 109). Докладний опис цього підземного міста він залишив у своїй праці «Закавказзя» (Transcaucasia), на

яку посилається в щоденнику та проводить також аналогії зі схожими містами Палестини, Персії, Індії та Тибету.

Апофеозом російської присутності у регіоні стало місто Севастополь. Потрапивши до міста, німецький барон був шокований, наскільки різночине це місто у порівнянні з Бахчисараєм: «за кілька годин до цього ми були у справжньому східному містечку, населеному людьми, що походять з далекого Сходу, віддані ісламу та сповнені великих історичних спогадів, і ось раптом, ніби зачарованих, нас перевезли в ідеально сучасне європейське місто, якому майже півстоліття. У першому було видно лише східні обличчя, національні костюми, будинки та мінарети, тут же не було татар, нічого, крім мундирів та елегантних модних суконь, будинків і палаців зі стовпами та балконами, російських церков, і замість голосу мулли, що опівдні й опівночі закликає правовірних на молитву, тут гарматний заряд з Адміралтейства сповіщав жителям час, оскільки російські церковні годинники не б'ють» (Naxthausen, 1856, с. 131).

В усі часи російська окупація, де б вона не простягала свої пазурі, прагнула маркувати територію своєї влади монументальними пам'ятниками, які передусім мали ідеологічне навантаження. Так, у Севастополі був споруджений монумент капітану Олександрю Казарському – учаснику російсько-турецької війни 1828-1829 рр., під командуванням якого бриг «Меркурій» отримав перемогу у бою з трьома турецькими суднами. На пам'ятнику були викарбувані слова: «Казарський – приклад для нащадків» (Naxthausen, 1856, с. 134).

Як ми бачимо, імперська влада засновувала Севастополь як осередок російськості, позбавлений будь-яких регіональних ознак, і крім того створювала морський флот – як символ своєї могутності у регіоні, для успішної реалізації цього були наявні і природні передумови: «Гавань Севастополя вважається однією з найкрасивіших та найбезпечніших у світі... Фундамент, закладений природою, був покращений завдяки великій науковій майстерності та вмінню» (Naxthausen, 1856, с. 132).

Не обмежився німецький подорожній опосередкованим оглядом флоту, він відвідав лінійний 120-ти гарматний корабель «Дванадцять апостолів»: «Це був чудово побудований корабель; на верхній палубі встановлювалися 24-фунтові гармати, також і 36-фунтові, була також батарея з 68-фунтових гармат. Екіпаж складався з восьмисот людей, яких у воєнний час можна було довести до тисячі, корабель міг прийняти на борт таку ж кількість солдатів» (Naxthausen, 1856, с. 133).

Новий імперський флот на Кримському півострові за швидких темпів розбудови стикався з такою вагомою проблемою, як брак молодшого кадрового складу – матросів. Для заохочення місцевих жителів до вступу на флотську службу генерал-губернатор вдався до економічного примусу: «наказав звільнити жителів приморських сіл від усіх державних податків, але усі молоді люди повинні були служити п'ять років на флоті. Він сподівався таким чином пробудити смак до морського життя, а ті, які прослужили п'ять років, можливо будуть служити якийсь час добровільно, а потім, є вірогідність, що підуть у торговий флот, який у разі потреби складе резерв досвідчених моряків» (Naxthausen, 1856, с. 134).

Хоча Август фон Гакстгаузен у своїй нотатках і залишав місцями схвальні відгуки про масштаби імперського будівництва, проте був критичним до російського режиму. Його подорож відбувалася через 60 років після встановлення там російської окупаційної влади, і мандрівник повною мірою міг споглядати усі наслідки імперської політики. Ще на початку подорожі у щоденнику він зазначав: «росіян у Криму ще з часів Потьомкіна дуже засуджували» (Naxthausen, 1856, с. 100). У 1781 році російські

військові у Кафі зруйнували найкращі пам'ятки античності, серед інших зруйнованих об'єктів – прекрасна вежа, побудована генуезцями, яка служила мінаретом головної мечеті. І тут, німецький барон, європеєць за вихованням, для якого такий вандалізм по відношенню до пам'яток культури був незрозумілий і неприпустимий, влучно акцентував: «Хіба французи під час революції і німецька влада до католицьких монастирів, церков і бібліотек не діяли подібним чином?» (Haxthausen, 1856, с. 100). Хоч події, з якими автор проводив паралелі, призвели до руйнівних наслідків, проте вони мали дещо інший характер. Реформація у Німеччині припала на пізнє Середньовіччя, початок XVI ст., коли Ренесанс і ідеї гуманізму тільки почали розповсюджувалися серед широких мас. По-друге, французи часів Великої революції, все ж таки були на своїй землі, а про росіян у Криму ніхто не чув до кінця XVIII ст., вони віроломно захопили півострів і сплюндрували його історичну спадщину.

Спілкуючись з представниками різних народів, передусім з кирилли, караїмами, євреями, знайомлячись з їх історією, традиціями, розуміючи їх ментальність німецький барон, подає достатньо повну, не позбавлену критики картину, про те, як жили етнічні громади півострова під володарюванням Російської імперії.

Кримсько-татарський етнос умовно розподілявся за середовищем існування на мешканців Степу, які походили від ногайців, і жителів гірського регіону: «Степові татари менші та худіші, наявність монгольської крові чітко відстежувалася у їхніх рисах. Гірські татари мали високі, спритні та світлі постаті з благородною і витонченою поведінкою, з чудовими виразними рисами та палкими чорними очима. Вони мають великий талант до поезії, мають розум та кмітливість, виражаючи їх витончено, правильно, з певним відчуттям благородства, навіть коли йдеться про звичайні речі» (Haxthausen, 1856, с. 126).

У татарських ремісників споконвіку були тут корпоративні установи. Кожна гільдія відзначала власні свята, під час яких учні закінчували навчання і оголошувалися майстрами відповідних ремесл у присутності мулли та з відповідними релігійними церемоніями. Обряд відбувався таким чином: «Найстарший майстер у ремеслі підходить до підмайстра, і після того, як усі виголосять молитву за нового майстра, наставник тричі обмотує пояс навколо його тіла, водночас тихо промовляючи до нього: «Ніколи не зачиняй своїх дверей, ніколи не відкривай чужого і працею настільки старанно, наскільки це необхідно для твого існування!» (Haxthausen, 1856, с. 128).

Порівнюючи пересічних кримських татар зі своїми співвітчизниками, німець свідчив: «Татарський селянин має набагато благородніший вигляд, ніж будь-які селяни в Європі за винятком басків і мешканців деяких районів Іспанії» (Haxthausen, 1856, с. 126).

Німецький барон Август Гаксгаузен був досвідченим мандрівником і з приємністю зазначав, що татари Криму надзвичайно гостинні: «...не тільки житло кожного татарина відкрито для всіх, але й у більшості сіл є Ода, або притулок, в якому приймають незнайомця, і всі його потреби задовольняються безоплатно. Як правило, найбагатший татарин або мулла засновує і підтримує Оду» (Haxthausen, 1856, с. 126).

У гречності кирилли німецький мандрівник переконався, коли проїздом був у селищі Байдар. Місцевий татарин хотів пригостити іноземців різноманітним м'ясом і напоями, але вони відмовилися, бо нещодавно поснідали. І тоді сталася дуже зворушлива сцена: татарин побіг у сад, зірвав троянду і подарував її гостю. Барон був зворушений і зауважив: «сам вигляд троянди тут і спосіб її презентації були для мене доказами схильності цього народу до садівництва» (Haxthausen, 1856, с. 136).

Турки і татари, крім всього, ще й браття по вірі, подорожній відзначає релігійність і загальну освіченість населення: «Татарин – благочестивий і вірний мусульманин, але терпимий і вільний від фанатизму...завжди має при собі копію Корану в картуші, який прикріплений до шкіряного ремінця навколо його тіла, і навіть жінки завзято його вивчають. Майже всі вони вміють читати, але мало хто вміє писати» (Haxthausen, 1856, с. 128).

Турецькі впливи прослідковуються і в кулінарних уподобаннях татар: «страви багатших, як правило, запозичені у турків...їх [татар] улюбленою стравою є йогурт, який складається з кислого молока, приготованого в особливий спосіб, і, як вони стверджують, сам Бог навчив патріарха Авраама готувати його» (Haxthausen, 1856, с. 129). Добру славу мають татарський сир і витримане вино, яке вони не п'ють, натомість іноді вживають коньяк. Розвитку виноробства сприяли природні умови півострова: «садів і виноградників більше, ніж сільськогосподарських угідь» (Haxthausen, 1856, с. 136).

Описуючи кримськотатарську ментальність, барон Август фон Гаксгаузен спростовує міф про лінь і непрацьовитість цього народу: «Татарин живе в дружбі та злагоді зі своїми сусідами німецькими колоністами. На свято Байрам він ніколи не нехтує відправити своєму другові та гостю шматочок жертви, і йому було б боляче, якби останні на Великдень не прислали йому паску на знак продовження їхньої взаємної дружби» (Haxthausen, 1856, с. 128).

Для кримського татарина було важливим, хто має над ним владу, співвітчизник чи загарбник: «він буде завзято виконувати будь-яку роботу для свого спадкового мурзи, але, безсумнівно, є природнім те, що він буде працювати неохоче й похмуро на російського пана, якого йому нав'язано» (Haxthausen, 1856, с. 126). По-друге, німецький мандрівник, пояснює, що татарин ухиляється від росіян, бо тепер змушений вважати своїми панами і господарями, і з якими його розділяє національна антипатія, адже встановивши владу імперії, Катерина II прагнула закріпити усе населення Криму, це бажання викликало невдоволення серед кримських татар. З Петербургу була скерована спеціальна комісія, завданням якої було врегулювання майнових і особистих прав татар. Відповідно до рішень Комісії татари визнавалися вільними людьми, а не кріпаками. У питанні регламентації взаємовідносин поміщика і робітника, комісія підтвердила дійсність татарського права. Незважаючи на збереження місцевих правових норм окупаційною адміністрацією було запроваджено такі обов'язкові приписи: «Зайнята земля не могла бути продана без дозволу поміщика. Жодному татарину не дозволялося залишати землю і село, в якому він був приписаний до подушної податі» (Haxthausen, 1856, с. 125).

Навпаки, обопільно прихильні відносини склалися між караїмською громадою Кримського півострову і імперською владою. У відповідності до рескрипту імператриці Катерини II від 18 січня 1795 року, що містив указ: «Караїми, які проживають в уряді Тавриди, повинні бути звільнені від подвійного податку та сплачувати податок у тому ж розмірі, що й купці та міщани. При цьому їм надається право володіти нерухомим майном, але за умови, що вони не приймають євреїв-рабинів у свої комуни» (Haxthausen, 1856, с. 122). Зазвичай, представники цього народу у Криму володіли фруктовими садами та виноградниками, обробляли землі.

Як стверджує сам барон Гаксгаузен, спілкування з караїмами було однією з найцікавіших пригод за усю подорож півостровом. У Феодосії, іноземець відвідав помешкання заможного караїма Мардохая Моше. Одяг караїмських євреїв-чоловіків такий самий, як і у татар. На прохання закордонного гостя невістка господаря з'явилася у своєму святковому одязі, який дуже зацікавив німця, але опису він його не

залишив, натомість описав інтер'єр караїмського будинку: «Обклеєні папером кімнати укомплектовані диваном, дзеркалами, письмовим столом, сучасними столами і стільцями. На стінах висіли гравюри імператорів Олександра та Миколи та різноманітні аркуші паперу в рамах і глазури, на яких були написані в орнаментальному стилі й прикрашені золотими арабесками уривки на івриті, перемежовані старовинними й цікаво намальованими картинами» (Naxthausen, 1856, с. 102).

На думку німецького мандрівника, лояльність караїмів до можновладців пояснювалася їх історичним розвитком: «Для всієї більш пізньої історії євреїв Палестини караїми залишалися чужими, оскільки існування християнства довгий час було приховано від них, вони не брали участь у громадській і моральній корупції, якою відзначалися їхні брати, і, ніколи не відчуваючи ненависті до християнства або магометанства, вони не піддавалися ворожнечі та презирству з боку вірян, що сповідували ці релігії» (Naxthausen, 1856, с. 112).

Наприкінці візитації до караїмів барон підсумував: «Вони справді заслуговують на пошану, яка їм скрізь надається, своєю моральною поведінкою та правдивістю, покорою владі країн, в яких вони оселилися, і своєю доброзичливістю і справедливістю по відношенню до всіх» (Naxthausen, 1856, с. 112).

Про кирилли і караїмів на сторінках мандрівного щоденника Августа Гакстгаузена наявні розлогі розповіді. Натомість про греків і вірмен знаходимо лише поодинокі повідомлення про відвідини їх будинків. Це було пов'язано з депортацією цих народів у 1778 р. з Криму задля його подальшого приєднання до Російської імперії.

Гакстгаузен описує сцени побуту і зауважує, що греки були вбрані загалом поєвропейськи, з національного одягу були лише жіночі головні убори. Те ж стосувалося і облаштування будинку: «меблі були цілком європейськими, без смаку та симетрії, за модою, яка панувала двадцять-тридцять років тому» (Naxthausen, 1856, с. 101).

Краще національну ідентичність зберігав будинок вірменина, він мав більш автентичний вигляд, а одяг його мешканців мав східний характер. Гостям пропонували різні солодощі та консервацію, а також прагнули обдарувати подарунками. Згодом ці вірмени надіслали Августу Гакстгаузену «невелику коробку білого кав'яру, виготовленого з осетрових риб Чорного моря, які зустрічаються лише у Феодосії» (Naxthausen, 1856, с. 102).

На думку Гакстгаузена, саме діяльність вірменської громади у містах Криму сприяла економічному піднесенню: «Вірмени, безсумнівно, надзвичайно вирізняються своїми талантами: міста, що простягалися вглиб Криму і де вірмен дуже багато, завдячують своїм розвитком саме цьому народу, адже без нього залишилися б жалюгідними татарськими селами» (Naxthausen, 1856, с. 60-61).

У процесі подорожі мандрівник розумів, що декларовані імперські проекти розходяться з реаліями життя. Прикладом є дії імперських урядовців, які супроводжували його за чітко визначеними маршрутами: «Це одна з рис російських чиновників, вони набувають великої спритності у тому, щоб продемонструвати допитливому погляду свого начальника найяскравіший бік усього, і приховуючи усі недоліки, вони роблять те саме для мандрівників...» (Naxthausen, 1856, с. 101).

Іншим промовистим прикладом, «як глибоко проникла чиновницька стихія в російський народ і наскільки він нею керований» (Naxthausen, 1856, с. 133), є історія про те, як англієць Аптон керував будівництвом Адміралтейства у Севастополі. Він уклав контракт з російським урядом на кілька років і не хотів ні ставати російським підданим, ні вступити до російської армії. Робітники, які були підлеглими англійця, не

поспішали виконували його доручення і накази, адже сприймали його виключно як приватну особу. Через це імперська адміністрація вимушена була надати йому звання полковника.

Відвідавши палац князя Воронцова в Алушці, Гакстаузен відзначив, що «...краса і пишність перевершують усе, що коли-небудь я бачив. Замок великий, побудований в готто-мавританському стилі і, як то кажуть, вже коштує сім мільйонів рублів. .... Високі скелі на задньому плані, темне плесо безкрайнього моря, сосни, лаври і багата рослинність навколо, та гордий середньовічний замок із зубчастими стінами та вежами, безлюдний, безмовний і мертвий, викликали казки і легенди мого дитинства у моїй уяві. Цей замок, на мій погляд, найпрекрасніша будівля такого роду в Росії» (Naxthausen, 1856, с. 137).

Барон Август фон Гакстаузен був класичним туристом і спілкуючись з місцевим населенням, споглядаючи природу, записуючи усні свідчення, він передусім прагнув побачити предмети, артефакти і речові докази, які віддзеркалювали б етнічну поліфонію Криму. Усе описане ним у цій царині можна умовно розподілити на: музеї старожитностей, руїни різних культурних епох, культові споруди, а саме: синагоги, мечеті, церкви і місця поховань.

У Керченському музеї старожитностей були представлені предмети з розкопок місцевих курганів, і хоч автор не надає докладного опису музейних експонатів, проте у замітках до тексту зазначає, що один відділів Ермітажу в Санкт-Петербурзі також експонує старожитності з Керчі: «У Санкт-Петербурзі бачили маски, зроблені повністю із золота, вагою десять фунтів» (Naxthausen, 1856, с. 88-89). Фактично це є прикладом демонстративної перемоги імперії – грабунок, тобто привласнення чужих надбань. На тлі нівелювання місцевої культури це дозволяло імперії згодом позиціонувати її досягнення як власні.

Не оминав увагою німецький барон і культові споруди, хоча у сімферопольській Ак-Мечеті не знайшов нічого особливого: «вона є непримітною будівлею з декоративним мінаретом» (Naxthausen, 1856, с. 106). Не вразила його і караїмська синагога: «Синагога була невеликою кам'яною склепінчастою будівлею, підтримуваною двома колонами, з ґратчастою галереєю для жінок, там було безліч підвісних світильників, але будівля не мала будь-яких інших прикрас» (Naxthausen, 1856, с. 102).

Натомість культова споруда євреїв-талмудистів залишила у мандрівника приємні враження: «Синагога була великою і цікавою спорудою навіть з архітектурної точки зору. Позаду крісла рабина було склепіння, яке входило через низький отвір, в який людина могла пролізти лише на руках і колінах» (Naxthausen, 1856, с. 105). Синагогу барон відвідав на запрошення єврейської громади Феодосії, представники якої обіцяли показати йому стародавні рукописи. Після візиту барон зазначив: «Там, безсумнівно, була велика колекція рукописів, але, лежать розірвані й у великому сум'ятті, у купі футів десять заввишки, знадобився б тиждень, щоб оглянути їх навіть побіжно...багато з них були кабалістичними рукописами» (Naxthausen, 1856, с. 105).

Не оминав увагою барон-мандрівник і місця поховань місцевих народів. У супроводі караїма Соломона Бейма він відвідав Йосафатову долину – караїмський цвинтар у Чуфут-Кале, найдавніше поховання якого датується 5009 роком (1249 р. н. е.): «Це прекрасне місце, обсажене найкращими дубами та іншими деревами, серед яких густо розкидані могили з білого мармуру зазвичай у формі вузьких саркофагів» (Naxthausen, 1856, с. 111).

У нотатках німецького мандрівника відсутній докладний опис деяких об'єктів подорожі, серед них Чуфут-Кале і ханська резиденція у Бахчисарайі. Тут він

посилається на працю Йогана-Георга Коля «Подорож Південною Росією» (Naxthausen, 1856, с. 110, 115).

Дорогою з Бахчисараю до Чуфут-Кале німецький мандрівник проходив повз мавзолей Менглі Гірая, але чомусь не вважав за потрібне подати його опис, проте натрапив на татарське кладовище: «Кожна могила прикрашена невеликою колоною, яка увінчана тюрбаном, і ці гробниці простягаються на всю гору». Поховання чи то знаті, чи звичайних татар зовні не мали разючих відмінностей: «місячне світло падало на гробниці старих ханів, які лежали поховані, одні поза будівлею, а інші у відкритому вестибюлі, над кожною могилою стояли прості колони» (Naxthausen, 1856, с. 108) – зауважив Август Гакстгаузен під час нічної прогулянки Ханським палацом у Бахчисараї.

Тихе споглядання барона, перервав заклик муедзина до нічної молитви і наштовхнув на роздуми про долю кримських татар і колишню могутність ханів: «Цей самотній спів, що лунав з висоти над могилами цих гордих правителів викликав надзвичайне відчуття меланхолії в душі, він уже не пробуджує героїв цього колись могутнього народу, тепер пригніченого, а проголошує в скорботних тонах минулий характер усієї людської величі» (Naxthausen, 1856, с. 108).

Такі висновки німця були не безпідставні, адже починаючи з 1775 року і до 1843 року, коли на півострові перебував Август Гакстгаузен, Росія, накинувши окупаційний зашморг на Крим, поступово і планомірно проводила загарбницьку політику зросійщення та пригнічення корінних народів і разом з тим розгортала масштабне будівництво резиденцій, які без перебільшення можна вважати пам'ятниками імперського поневолення.

Збираючись залишати межі Криму, німецький мандрівник натрапив на корчму співвітчизника, де смачно поснідав, і зауважив: «Як міняються часи: колись тут жили дикі кіммерійці, потім прийшли готи, потім татари, і тепер знову розмовляють німецькою» (Naxthausen, 1856, с. 138). Ці рядки є дуже важливими для розуміння того, чим є Крим для світової цивілізації. Саме сюди, на райський півострів у Чорному морі впродовж тисячоліть приходили різні народи, і кожен збагачував цей простір своєю культурою, мовою, традиціями, релігією. Так і сформувався отой чарівний і для багатьох незбагнений колорит Криму, який дуже вабив мандрівників, серед яких був і німецький барон Август фон Гакстгаузен.

Висновки. Таким чином, під час подорожі Кримом німецький барон А. фон Гакстгаузен в своїх мандрівних записках значну увагу приділив історії Кримського півострова, описам природи, топографії, архітектурних пам'яток. Не залишились поза увагою автора і питання етнічного складу населення і становище народів, які стали частиною російського простору, їх культура, повсякдення, побут і звичаї. Автор звернув увагу на занепад «старого» (татарського) Криму, і розвиток нового – російського, який полягав у розбудові стратегічних міст (зокрема Севастополя). Перебуваючи під ідеологічним впливом імперських міфів, розваг і надзвичайною уваги до нього представників місцевої влади, не маючи фахових знань з історії регіону і не будучи на перших порах ознайомленим із заходами царату щодо утримання контролю над приєднаним регіоном, автор іноді занадто комплементарно відтворював дії царського уряду в регіоні. Однак тривале перебування в Криму свідчить, що погляди барона А. фон Гакстгаузена зазнали змін. Поза його увагою не залишились спустошення земель, релігійне й соціальне пригноблення місцевого населення, руйнація архітектурних пам'яток.

Бібліографічний список

- Бойко, А., 2000. *Південна Україна останньої чверті XVIII століття: Аналіз джерел*. Київ : Ін-т укр. археографії та джерелознавства.
- Іванюк, О. та Романенко, Д., 2022. Візії України у подорожніх записках барона Августа фон Гакстгаузена. *Київські історичні студії*, 2 (15). DOI: 10.28925/2524-0757.2022.26.
- Коляструк, О., 2008. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності. *Український історичний журнал* [онлайн]. 2. Доступно: <http://resource.history.org.ua/publ/journal_2008_2_145>
- Морозов, П., 1891. Барон Август Гакстгаузен и его сочинение о России (1842–1854). *Исторические материалы из архива Министерства государственных имуществ*. Санкт-Петербург. Т. 1.
- Наливайко, Д., 1998. *Очима Заходу: реценція України в західній Європі XI-XVIII ст.* Київ: Основи. Доступно: <<http://litopys.org.ua/ochyma/ochrus.htm>>.
- Семевский, В., 1888. *Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века*. Санкт-Петербург : Типография Товарищества «Общественная польза». Т. 2.
- Haxthausen, A., 1856. *The Russian Empire, Its People, Institutions, and Resources*. Translated by R. Farie. London : Chapman and Hall, 193, Piccadilly. Vol. II.

References

- Boyko, A., 2000. *Pivdenna Ukrayina ostann`oyi chverti XVIII stolittya: Analiz dzherel: monohrafiya*. [Southern Ukraine of the last quarter of the 18th century: Analysis of sources]. Kyiv : In-t ukr. arkheohrafiyi ta dzhereloznavstva (in Ukrainian)
- Haxthausen, A., 1856. *The Russian Empire, Its People, Institutions, and Resources*. Translated by R. Farie. London : Chapman and Hall, 193, Piccadilly. Vol. II.
- Ivanyuk, O. & Romanenko, D., 2022. Vizii Ukrainy u podorozhnikh zapyska barona Avhusta fon Haksthauzena [Visions of Ukraine in the Travel Records of the Baron August von Hackstagusen.] *Kyivski istorychni studii*, 2(15). DOI: 10.28925/2524-0757.2022.26.
- Kolyastruk, A., 2008. Dokumenti osobovoho pokhodzhennya yak dzherela z istoriyi povsyakdennosti [Documents of personal origin as sources from the history of everyday life] *Ukrayins`kiy istorichniy zhurnal* [online]. Available at: <http://resource.history.org.ua/publ/journal_2008_2_145> (in Ukrainian)
- Morozov, P., 1891. Baron Avgust Gakstgauzen i ego sochinenie o Rossii (1842-1854). [Baron August Haxthausen and his essay on Russia (1842–1854).] *Istoricheskie materialy iz arxiva Ministerstva gosudarstvennyx imushhestv*. Т. 1. Sankt-Peterburg (in Russian).
- Nalyvaiko, D., 1998. Ochyma Zakhodu: retseptsiia Ukrainy v zakhidnii Yevropi XI-XVIII st. [Through the eyes of the West: the reception of Ukraine in Western Europe of the XI-XVIII centuries]. Kyiv: Osnovy. Available at: <<http://litopys.org.ua/ochyma/ochrus.htm>> (in Ukrainian).
- Semevs'kiy, V., 1888. *Krestyans'kiy vopros v Rossii v XVIII i pervoj polovine XIX veka*. [The peasant question in Russia in the XVIII and first half of the XIX century]. Vol. 2. Sankt-Peterburg: Tipografiya Tovarishhestva «Obshhestvennaya polza (in Russian).

Стаття надійшла до редакції 05.06.2023 р.

A. Hedo
M. Miliutin

CITIES AND PEOPLES OF CRIMEA IN THE PERCEPTION OF BARON HAXTHAUSEN

The research purpose. *The article analyzes the state of the Crimean Peninsula after it became part of the Russian Empire based on the travel notes of German Baron August von Haxthausen in the 1840s. The source stands out for its use of significant statistical material and a thorough description of the cities of Crimea. **The methodological foundation of the research** approach to the study of travelogues as "literature of fact". **The main research findings.** The informational potential of Haxthausen's travelogues allows for the reconstruction of imperial influence on the topography of Crimean cities, the devastation that occurred after the peninsula's incorporation into the empire, the destruction of architectural monuments, and the decline of the "old" (Tatar) Crimea and the development of the new (Russian) Crimea, which involved the development of strategic cities, particularly Sevastopol.*

By analyzing Baron Haxthausen's notes on his visits to places of social activity and communication with representatives of ethnic communities on the peninsula, one can trace the interethnic relations between the indigenous peoples of the peninsula and the Russians, representatives of the occupying power, highlight the cultural and religious life, and recreate the daily life of the peoples of the Crimean Peninsula, namely the Tatars, Karaims, Armenians, and Greeks. The author drew attention to the decline of the "old" (Tatar) Crimea and the development of the new Russian Crimea, which consisted in the development of strategic cities (in particular Sevastopol). Being under the ideological influence of imperial myths, entertainment, and the extraordinary attention of local authorities, without professional knowledge of the history of the region and not being initially familiar with the tsarist measures to maintain control over the annexed region, the author sometimes reproduced the actions of the tsarist government in the region too complementarily. However, his long stay in the Crimea shows that Baron A. von Haxthausen's views changed. The devastation of the land, religious and social oppression of the local population, and the destruction of architectural monuments did not escape his attention.

Conclusions. *Attention is drawn to the differences between A. von Haxthausen's observations and the declarations of Russian officials, as well as the partial censorship of the text of the travelogues, which led to some historical errors and inconsistencies in the notes.*

Keywords: *A. Haxthausen, travel notes, Crimea, cities, ethnic composition.*